

EESTI KEELE MENTAALSE MAAILMAPILDI ALLIKAID JA PIIRJOONI

Haldur Õim

1. SISSEJUHATUS

Kognitiivse semantika üks keskseid probleeme on küsimus keele semantiliste väljade struktureerimise seaduspärasustest. Küsimuse vastu tuntakse huvi kahest aspektist. Esiteks, kuidas vastav semantiline väli on struktureeritud sünkroonilises plaanis, praegu kehtivas keelekasutuses; ja teiseks, kust see struktuur pärineb – niivõrd kui seda õnnestub tuvastada. Teoreetilisest aspektist on mõlemal juhul peamine küsimus, missuguseid üldisemaid järeldusi vastavate seaduspärasuste kohta saab teha keele kui terviku osas. Kuid tõsiselt võetavad teoreetilised väited eeldavad muidugi alati mingisuguse empiirilise materjali läbitöötamist.

Käesolevas artiklis tahangi mõlemast eespool mainitud aspektist vaadelda eesti keele mentaalset semantilist välja. Peab kohe ütleva, et tegemist on esimese katsega seda materjali niimoodi analüüsida ja käsitlus jääb paratamatult visandlikuks.

Mis ma mõtlen mentaalse välja all? Semantilise välja all mõtlen siin – nagu see on tüüpiline – semantiliselt seotud sõnade hulka, mis moodustab teatud mõistelise terviku. Terminit 'mentaalne' on kasutatud parema puudumisel. Ingliskeelses kirjanduses on kasutusel terminid nagu *mental states, processes, activities, mental life* ja ka *mental (semantic) field*. Ehk need terminid polegi nii väga head, aga nad on juurdunud ja minu jaoks katavad nad parajasti selle semantilise ala, millest tahan rääkida. See on inimpsüühika, so. psüühilised struktuurid ja protsessid suhteliselt laias mõttes: mõtlemine ja arutlemine, tahe ja otsustamine, arvamused ja hinnangud, tunded, emotsioonid ja suhtumised. See on muidugi väga mahukas väli ja tegelikkuses jaguneb see mitmeks spetsiifilise semantilise liigendusega allväljaks. Siin huvitab mind aga eelkõige see (makro)väli tervikuna.

Natuke lähemalt tuleb peatuda sellel, miks ma üldse räägin semantilistest väljadest, mis mind nende puhul esmajoones huvitab.

2. SEMANTILISED VÄLJAD JA NAIIVTEOORIAD

Semantilisel ei kata keel – mõeldud on siin eelkõige sõnavara – maailma ühtlaselt. Sõnad koonduvad teatud teemade ümber, kattes ühtesid alasid tihedamalt kui teisi. Tihedalt kaetud alasid peetaksegi silmas, kui räägitakse semantilistest väljadest. Olulisem aga kui puht kvantitatiivne tihedus-hõredus on asjaolu, et sellised ühte semantilisse välja kuuluvad ja temaatiliselt seotud sõnad moodustavad teatud mõistelise/kontseptuaalse terviku, millel on oma struktuur, milles sõnade tähenduste vahel kehtivad spetsiifilised semantilised suhted ja nende tähendustega võime opereerida teatud kindlate seaduspärasuste järgi. Semantilise välja liigenduses kajastub vastava kultuuri arusaam selle maailmafragmendi ehitusest ja selles toimivatest seaduspärasustest, mida väli katab. Niisuguste kontseptualisatsioonide tähistamiseks on ingliskeelses kognitiivses semantikas käibel terminid *cultural model*, *folk model*, *folk theory*, *naive theory*. Eesti keeles võib sobivama termini väljamõtlemiseni kasutada terminit *naiivteooria*. Täiendsõna *naiiv(ne)* ei ole mõeldud rõhutama mitte vastavate kontseptualisatsioonide lihtsustatust või lihtsameelsust, vaid seda, et tegu pole mitte teaduslike teooriatega, mis on konstrueeritud vastavuses kindlate teadlikult järgitavate printsiipidega, vaid suurel määral ebateadlike kontseptualisatsioonidega – milles aga siiski on **mingeid** printsiipe järgitud, ja see annabki põhjuse rääkida teooriatest (vt Õim 1996a).

Algselt on ingliskeelne termin *folk theory* lingvistikasse laenatud väidetavalt antropoloogiast. “The term /folk theory/ is borrowed from anthropology. In describing a system of knowledge and belief of another culture, an anthropologist speaks of that culture’s folk theory of botany, emotions, language, and so on. Anthropologists discover such folk theories by analysis of the use of words in the native language. The guiding idea is the familiar one that any natural lexicon implies a tacit, structured conceptualization of the stuff that the words are about.” (Kay 1997: 134). Oluline on meile muidugi tsitaadi teine pool, milles räägitakse, kust antropoloogid tuletavad naiivteooriad – just see on alus, mis ühendab kognitiivse semantika ja (kognitiivse) antropoloogia huvisid.

Teiselt poolt tunneb inimese maailmapildi kujunemise vastu huvi kognitiivne psühholoogia. Üks kaalukaid teooriaid, nn “teooria teooria” (*theory theory*), väidab, et laps ei kogu teadmisi maa-

ilmast lihtsalt kübehaaval, üksikfakte ja -tõdesid liites, vaid konstrueerib järk-järgult vastavate ainevaldkondade teooriad – naiivteooriad. Ning põhiallikaks otseste kogemuste kõrval on keel, sõnade tähendused, mille sisu laps järk-järgult lahti mõtestab ja omavahel süsteemi viib (vt Taylor 1995).

Osutatagu, et nii nagu antropoloogia puhul, viidatakse siingi naiivteooriate kultuurilisele (laiemalt sotsiaalsele) algupärale. Naiivteooriad on teatud kognitiivsed struktuurid, kuid need ei kujune maailma “lihtsa” individuaalse tunnetamise tulemusena, vaid need omandatakse vastava kultuuri kontekstis teiste inimestega suheldes. Ning keel osutub seetõttu põhiliseks vahendajaks kultuuris fikseeritud teadmiste ülekandmisel.

Kognitiivse semantika huvi semantiliste väljade vastu põhinebki tegelikult huvil nende väljade aluseks olevate naiivteooriate vastu. Kognitiivse semantika jaoks ei ole semantiline väli lihtsalt tähenduslikult seotud sõnade kogum, nii nagu klassikalises semantikas (kust ju termin ise on pärit), vaid sõnade kogum, mille ühiseks aluseks on vastav naiivteooria. Sõnad semantilises väljas ei ole üksteisega seotud vahetult, vaid aluseks oleva naiivteooria kaudu. Kui välja tuleb näiteks juurde uus sõna või väljend, peab selle tähendus kindlal viisil sobima naiivteooriasse. Selles mõttes naiivteooria ei juhi mitte ainult sõnade sünkroonilist kasutust, vaid ka teatud diakroonilisi protsesse, näiteks uute tähenduste kujunemist metafoorse ülekande teel. Nagu on rõhutanud G. Lakoff: metafoorne ei ole lihtsalt keelekasutus, metafoorne on inimese mõtlemine. Metafoorne ülekanne ei kulge sõnalt sõnale, vaid naiivteooriast naiivteooriasse (Lakoff 1987: 1990). Kui me näiteks kujutleme viha, raevu, ägedust jms (millele vastab emotsioonide naiivteooria üks allteooriaid) kui teatud suletud mahutis olevat kõrgendatud temperatuuriga vedelikku, milles toimuvad teatud protsessid (allikala naiivteooria, nt Kövecses 1986), siis osutuvad seletusteta arusaadavaks ka väljendid nagu *ta läks keema*, *ta kees (vihast)*, *ta plahvatas* (ei olegi vaja lisada, et vihast), *temas pulbitsees raev*, *ta jahtus maha* jne. Selliseid metafoorseid väljendeid võime ka spontaanselt produtseerida, kuid nende samavõrd spontaanne arusaadavus on tagatud vaid eeldusel, et nad on kooskõlas nii allikala kui sihtala naiivteooriaga. Või nagu allpool näeme: see, kuidas eesti keeles võime rääkida (inimese) hingest, vaimust või meel(t)est, sõltub sellest, mida kujutab endast mentaalse välja alu-

seks olev naiivteooria. Keeleuuriija-semantiku jaoks on situatsioon muidugi ümber pööratud: selle põhjal, missuguseid väljendeid kasutatakse hingest, vaimust, meelest jne rääkimiseks, võib teha järeldusi vastava implitsiitse naiivteooria kohta. Miks võime näiteks öelda (*kellegi*) *hing sai haiget*, aga mitte (*kellegi*) *vaim sai haiget*? Mis vahe on, kui ütleme *ta tegi seda meelega* ja kui ütleme *ta tegi seda hingega*?

Nagu olen osutanud (Õim 1996a) on mõistet “naiivteooria” seejuures siiski mõttekas reserveerida teatud omadustega naiivteadmiste struktuuride tähistamiseks. Need on kõigepealt piisavalt ulatuslikud ja piisavalt kompleksed teadmisstruktuurid, mis liigendavad inimestele olulisi maailmapildi fragmente. Väiksema ulatusega, näiteks vaid ühe sõna ja ta sünonüümide, antonüümide jne. aluseks olevat teadmisstruktuuri võib nimetada kognitiivseks mudeliks, nagu teeb G. Lakoff (Lakoff 1987) või ka näiteks freimiks, nagu senini eelistab teha Ch.Fillmore (Fillmore, Atkins 1992).

Teiseks, naiivteooria – nii nagu ka teadusliku teooria – üks põhitunnuseid on, et see ei esita lihtsalt vastava mõisteala (maailmapildi fragemendi) taksonoomilist liigendust, vaid seob sellesse kuuluvad mõisted kindlal viisil (“aksioomidega” “teoreemidega”), nii et ühtede faktide põhjal on võimalik järeldada teiste kehtimist või mittekehtimist, s.o on võimalik ennustada fakte, sündmusi jm, mida vahetu vaatlus ei anna. Nt: Kui kellelgi on **võimalus** teha midagi ja ei ole mingeid sisemisi ega väliseid asjaolusid, mis takistaksid seda tegu, kuid temas ei teki **kavatsust** üritada seda tegu, siis ta **ei soovi** seda tegu (seob võimaluse, soovi ja kavatsuse mõisted; vt D’Andrade 1987:131). Või kui defineerime A **usaldust** B vastu situatsioonis S kui suhet, kus A situatsioonis S on kindel, et B ei tee tahtlikult talle midagi paha, siis võime sõnastada näiteks järgmise teoreemi: “Kui A usaldab B-d situatsioonis S, siis A eeldab, et B teab, mida A mõtleb ja soovib situatsioonis S” (Smedslund 1997; seal on toodud ka tõestus).

Järgmistes alajaotustes käsitlen eesti keele mentaalset semantilist välja, nagu öeldud, kahest aspektist. Esiteks püüan välja selgitada mõned allikad, mille põhjal on konstrueeritud mentaalse välja aluseks olev naiivteooria ning missuguseid üldisemaid seaduspärasusi selles ülekandes võib täheldada. Teiseks püüan selgusele jõuda selle naiivteooria üldistes piirjoontes ja teatud põhikate-

gooriaties ning nendevahelistes suhetes, tuginedes eesti keele vastavate sõnade semantikale ja kasutusele.

3. MENTAALSE MAAILMAPILDI ALLIKALAD

On üldiselt tunnustatud seisukoht kognitiivses lingvistikas ja ka psühholoogias, et inimesed konstrueerivad abstraktsemate nähtuste naiivteooriad või kognitiivsed mudelid oma konkreetsema kogemuse põhjal, mille algtasandiks on vahetud füüsilised ja kehalised kogemused. Üheks põhiliseks ülekandemehhanismiks on metaforisatsioon, kusjuures ülekanne ei toimu üksiksõnade kaupa, vaid seda reguleerib suures ulatuses allikala tervikuna (Lakoff 1990). Niisiis on abstraktsemate alade naiivteooria lahtimõtestamisel oluline adekvaatselt fikseerida selle allikala(d). Kõikide uute tähenduste allikaks ei ole muidugi metafoorsed, metonüümilised jms tähendusülekanded, uued tähendused võivad areneda ka ühe sõna sees, kus olemasolev tähendus aja jooksul muutub või sellest kasvab välja uus tähendus (ammutuntud tähendusmuutuste idee). Kuid siingi püütakse tänapäeval leida seda protsessi suunavaid üldisemaid seaduspärasusi (nt Traugott 1990). Mentaalse välja tähenduste kujunemise sellel aspektil ma selles töös ei peatu.

Käsitluse konkreetseks lähtepunktiks on semantikas hästi tuntud hüpotees, mis ka kognitiivses semantikas on aktsepteeritud – nn lokalismi hüpotees (Lyons 1977: ptk 15.7). Hüpoteesi sisu on selles, et meie kujutelmad füüsilisest ruumist, ruumi kontseptualisatsioon (vastav naiivteooria kui “naiivse füüsika” üks osa) on aluseks paljudele abstraktse sisuga naiivteooriatele. On näiteks ilmselge, et enamik ajaväljendeid (*enne, pärast, (millegi) järel* jne) on algupäralt ruumiväljendid.

Samalaadseks semantiliseks väljaks on peetud ka mentaalset välja: psüühika on algselt metafoorne ruum, milles leidub mitmesuguseid ruumilisi objekte ja leiavad aset ruumilised protsessid (nagu liikumine) ja toimivad ruumile iseloomulikud seaduspärasused. Tõendeid sellest ei ole tõesti raske leida, sealhulgas eesti keelest. Näiteks psüühilisi seisundeid ja protsesse on võrdlemisi üldiselt kontseptualiseeritud teatud ruumi piirkondadena, kuhu satutakse või jõutakse, kust väljutakse, pääsetakse välja jne (*segadusse sattuma, arusaamisele jõudma, ümber mõtlema*).

Ma ei taha siin lokalismihüpoteesi tervikuna vaidlustada, selleks pole vajadust, kuid teiselt poolt ei tohi sellega ka liialdada.

Esiteks on muidugi igas keeles piisavalt mentaalseid seisundeid ja protsesse tähistavaid väljendeid, mis pole vahetult mingilt teiselt, ei ruumiliste ega muude kujutelmade alalt üle kantud (mis algupära on näiteks *mõistma* või *mõtleva*?) Kuid teiseks tahan ma siin tähelepanu juhtida sellele, et väga tihti ka nendel juhtudel, kus **algpärase** allikalana võime tuvastada ruumikujutelmad, ei ole ülekanne mentaalsesse maailmapilti toimunud vahetult, vaid mingi teise, vahendava naiivteooria kaudu. Need vahelülid pole juhuslikud, sest just nendes on algsed ruumisuhted teisendatud kujule, mis sobib mentaalse välja tähenduste vahetuks allikalaks.

Eesti keele põhjal võib osutada vähemalt kahele sellisele vahendavale väljale (s.o vastavale naiivteooriale):

- 1) ajasuhte väli,
- 2) visuaalse taju (nägemise, vaatamise) väli.

Esimene neist on suhteliselt lihtsalt demonstreeritav ja ka seletatav: mõtteprotsessid on tihti suunatud tulevikku või minevikku ja vastavalt ka näiteks mentaalse välja väljendid, mis osutavad ettepoole või tahapoole suunatust, ei osuta mitte suunatusele ruumis, vaid ajas:

ette aimama
ette mõtlema
ette kavatsema
ette nägema
ettevaatlik
tagantjärele midagi taipama
tagasi mõtlema (millelegi)
tagasivaates
 jne

Ehkki väljendid *ette*, *tagasi* jt on algselt ruumiväljendid, oleksid nad vaevalt vastavate mentaalsete protsesside iseloomustamiseks kasutusele tulnud, kui nad enne poleks omandanud ajalist sisu.

Seos visuaalse välja ja ühelt poolt ruumi- ning teiselt poolt mentaalse välja vahel on komplitseeritum.

Esiteks osutatagu, et vaid osa keeleliselt tähistatud ruumisuhteid on sellised, mida võib iseloomustada kui “puhtaid” või “objektiivseid” ruumisuhteid: *toas*, *toast*, *lambi all*, (*hüppas*) *üle laua*. Teise ja võrdlemisi olulise osa moodustavad niisugused suhted, kus objektide paiknemist või liikumist ei iseloomustata (ei tähistata keeleliselt) ainult objektidest endist lähtudes, vaid lähtudes

implitsiitset vaatelejast. Kui ütleme näiteks, et üks kast on teise kasti *ees*, *taga* või *kõrval*, siis eeldab selline tähistusviis implitsiitset või ka eksplitsiitset vaatelejat – s.o inimest/olendit, kes situatsiooni **visuaalselt** jälgib ja kelle suhtes positsioonid “ees” “taga” või “kõrval” on määratletud.

Ka paljude mentaalseid protsesse või seisundeid tähistavate väljendite puhul võime konstateerida, et need väljendid (või nende osad) tähistavad algselt ruumisuhteid või -protsesse, kuid visuaalselt vahendatud suhteid või protsesse:

kõrvutama (“midagi millegi kõrvale asetama ja vaatlema”)

eelistama (“midagi millegi ette – enda suhtes – asetama”)

läbi nägema (nt kavatsust, plaani)

ette kujutama

ette panema

ettepanek

sihilikult (vrd *sihtima*)

jne

Nende mentaalsete protsesside või tegevuste puhul sobib selleks implitsiitseks vaatejaks agent ise (nt *kõrvutama*, *eelistama*) või ka keegi virtuaalne “kõrvaltvaataja” (*ette panema*, *ettepanek*).

Teiseks võib visuaalse ja mentaalse välja tiheda seose tõendina osutada suhteliselt hästi tuntud tõigale, et väga paljud sõnad, mis otseselt ja algupäraselt (s.o mitte näiteks ruumisuhete väljast ülevõetuna) tähistavad visuaalset taju või tunnetusprotsesse, on üle kantud mentaalsesse välja.

Nt:

Ta nägi, et teha pole enam midagi.

Ta märkas, et teine kõhkleb ja räägib ebakindlalt.

Ta nägi ära, et...

Ta vaatas, et rutem minema sai.

Temas tekkis hämar aimus, et ...

See seaduspärasus, millele on osutanud mitmed tähendusmuutuste uurijad (nt Traugott 1990), tõendab, et üsna ilmselt pole visuaalse aspekti olemasolu juhuslik ka eelnevalt vaadeldud tüübi puhul, kus algseks allikalaks on ruumisuhted.

Kokkuvõtvalt võib seega öelda, et kui lokalismihüpoteesis väidetakse, et inimesed struktureerivad oma mentaalset maailmapilti (suures osas) ruumikujutelmade alusel, siis paljudel juhtudel

on see õige sedavõrd, kuivõrd ei unustata lisada määratlust "alg-selt" Tegelikult võib olla mitmeid vaheastmeid, millest igaüks võib (metafoorsesse) ülekandesse lisada mingi olulise momendi. Aja- ja visuaalse tajuga seostuvad kujutelmad on olulised näited sellistest vaheastmetest.

Järgevas alajaotuses üritame eesti keele mentaalset maailmapilti analüüsida aga hoopis teisest vaatenurgast.

4. EESTI KEELE MENTAALSE MAAILMAPILDI MÕNINGAID PIIRJOONI

Millest, mis komponentidest või "allsüsteemidest" mentaalse naiivteooria järgi koosneb inimese psüühika? Kas eesti keelest lähtudes on siin võimalik leida midagi meile spetsiifilist võrrelduna näiteks inglise keelest tuleneva mentaalse naiivteooriaga? Neid küsimusi püüan siinses alajaotuses käsitleda. Keskendun aga kõige üldisemale tasandile, s.o püüan välja selgitada, mida eesti keelest lähtudes nähakse inimese mentaalse funktsioneerimise algsete komponentide e allsüsteemidena. Kogu makrovälja kui terviku haaramine ei mahuks siinse töö raamidesse.

Kui alustada eesti ja inglise keele võrdlusega, siis on esimene erinevus kohe ilmne: inglise keeles on olemas sõna *mind*, eesti keeles sellele vastet pole. Inglise nimisõna *mind* katab vastava naiivteooria uurijate väitel faktiliselt kogu inimese psüühika. Näiteks R. D'Andrade (1987) toob *mind* komponentidena esile järgmised mentaalsed protsessid ja seisundid: 1) aistingud ja tajud (*nä-gema, kuulma, vaatama jne.*); 2) teadmised ja arutlemine; 3) tunded, emotsioonid; 4) soovid ja vajadused; 5) eesmärgid ja kavatsused; 6) otsustamine, tahe. Ehkki R. D'Andrade esitab oma *mind* mudeli kui Lääne kultuurile üldiseloomuliku, on teised autorid osutanud, et tegemist on inglise keelele spetsiifilise mõistega, mille otsest vastet ei leidu isegi saksa või prantsuse keeles (nt Wierzbicka 1992:40 jj). Ja ei leidu ka eesti keeles.

Eesti keel jagab inimese mentaalsfääri nähtused ja protsessid kolme allsüsteemi, mida kõige üldisemal tasemel tähistatakse sõnadega *meel, hing* ja *vaim*.

Püüame jõuda selgusele, mida eesti keeles kajastuv naiivteooria neisse allsüsteemidesse paigutab. Peab muidugi kohe ütleva, et nii nagu naiivteooriatele tüüpiline, ei ole tegemist mingite selgete struktuuridega. Nimetatud kolme sõna tähendusväljad

kattuvad osaliselt, nende piirid on ähmased. Ent kui lähtume eesti keeles juurdunud sõnakasutusest, on ometi raskusteta võimalik kolme tähendusvälja eristada.

Sõnade *hing* ja *vaim* tähendusala on suhteliselt selgesti vastandatavad, need n-ö täiendavad teineteist. Sõna *meel* tähendusala on komplitseeritum. Sellel võime küll leida oma tähendusala, kuid osaliselt katab see nii *hinge* kui ka *vaimu* tähendusala. On täiesti võimalik, et meil on tegemist ajalooliselt erinevate tähenduskihtidega. *Hinge* ja *vaimu* tähendusvälja võime seostada kristliku kultuuri juurdumisega meil aastasadu tagasi, *meel* esindab ilmselt vanemat kihistust. Tervikuna oleme aga nagunii situatsioonis, mida iseloomustab R. D'Andrade: "Parts of most folk models are legacies from the past, and the information needed to discover whatever causes once operated to create these models is often not obtainable." (1987: 146).

Kuid eesti keeles täna käibivad väljendid võimaldavad siiski visandada pildi sellest, mis ka **praegu** on mentaalse naiivteooria poolt aktsepteeritav ja mis mitte ning mis seega moodustab osalt implitsiitse, osalt eksplitsiitse tausta inimese mentaalsfäärist rääkides. Kuid tunnistagem ka kohe, et järgnevat esitust võib võtta kui demonstratsiooni, kui segaseks võib niisuguse ulatusliku välja pilt detailides osutada esimeses lähenduses ja kui rasket analüüsi selle pildi selgitamine, selle erinevate harude ajalooliste ja tänapäevaste seoste tuvastamine nõuaks.

Hing on inimesel tänapäeval kõigepealt tunnete, emotsioonide ala: *hing on kurb, rõõmus, hirmul, rahul; hing on raske, hing sai haiget, hing valutab* jne. Hing on niisiis justnagu see komponent või allsüsteem inimeses, mis vahetult emotsioone tajub.

Kuid ühtlasi võib öelda, et hinge käsitatakse – nagu paljud väljendid lubavad väita – kohana, ruumina, "mahutina" milles emotsioonid paiknevad, mida nad endast ka ei kujutaks: *hinges valitseb rahu, rõõm, segadus; kurbus poeb hinge; need sõnad läksid hinge; hing sai täis; hinges keeb, käärib viha.*

Nagu allpool näeme, on üks *meele* lõikumiskohti *hingega* selles, et võime samuti öelda *meel on kurb, rõõmus, raske, kerge* jne (aga kas ka nt *?hirmul, ?vihane, ?rahulik* jm?). Kuid samas ei ole paralleeli teise eespool toodud *hinge* kasutusrühmaga: ei öelda *meeles valitseb rahu või segadus, kurbus poeb meelde, meel sai*

täis (mingit tunnet). Meel ei tundu olevat mahuti, mille "sisse" tunded koguneda saavad.

Edasi võib *hing* tähendada ka üldisemat ja püsivamat *hingelaadi*: *nurjatu, õilsa hingega inimene*. Tähelepanu juhtimist vääriva iseärasusena võib aga siin esile tuua selle asjaolu, et *nurjatu hing, õilis hing* jne. inimese tähistusena ei viita otse vastavate inimeste tüüpilistele hingeseisunditele, vaid mõtlemis- ja käitumistüübile. Seega pigem sellele sfäärile, mis muidu kuuluks nagu **vaimu** kompetentsi (vt allpool).

Teiseks vajaks taas uurimist selles kontekstis *hing* seos sõnaga *meel*, sest keeles on olemas ka sõnad *meelelaad* ja konkreetsemalt nt *õilsameelne, ausameelne* jt (ent miks ei ole nt sõna *nurjatumeelne* või teisigi sarnaseid?). Ja muidugi tuleb siin arvesse võtta sellist sõna nagu *iseloom* ja selle alla paigutuvat väga suurt hulka sõnu eesti keeles, mis tähistavad iseloomujooni. Olgu osutatud, et eespool viidatud R. D'Andrade artiklis (1987) ei ole inglise keele vastavaid sõnu (mõisteid) *character* või *character trait* üldse paigutatud sõnale *mind* vastava näiivteooria alla. Ka siinses artiklis ei jõua me mentaalsfääri sellel aspektil lähemalt peatuda.

Hing võib eesti keeles (nii nagu ka selle vasted paljudes keeltes) muidugi tähendada veel raskesti määratletavat "elususe alust" Kui kellelgi on *hing sees*, siis ta on elus. (Muide taas omapärane ebajärjekindlus: me võime öelda, nagu eespool, et *hing* on kellegi sees, ja samas võime sama tähendust väljendada nii, et keegi on "hingesees": *ta on veel hingesees*.) Seda tähendust, mis iseenesest võib olla algsem kui eespool nimetatud tähendused, nii nagu ka tähendust, mis võib olla kõige algsem ja mis seostub sõnaga *hingama*, ma siin siiski ei vaatle, sest inimese mentaalsfääri funkstioneerimise kujutelmadega tänapäeval seostuvad nad nõrgalt.

Ja kui lõpuks tahaksime küsida, kus *hing* inimesel pesitseb, siis on ilmne vastus, et südame piirkonnas. Vrd: *kogu hingest* on sama mis *kogu südamest*, *hing on raske* = *süda on raske*, *hingevalu* = *südamevalu* jne.

Vaim erinevalt *hingest* seostub eesti keele mentaalsfääri allsüsteemina eelkõige psüühika intellektuaalse, ratsionaalse funkstioneerimisega. Ja võib kohe öelda, et kui jätame kõrvale selle sõna tähendused, mis ei seostu inimese mentaalsfääri ehituse ja aktiivsusega (vaimud üleloomulike olenditena), siis osutub *vaim* võrrelduna *hingega* (ja eriti veel *meelega*, vt allpool) oma semantiliste tule-

tiste osas märgatavalt vaesemaks. Mõned tüüpalad on aga kahtlemata võimalik välja tuua.

Kõigepealt on vaim vastutav selle eest, kuidas inimene suudab oma kõrgemaid intellektuaalseid funktsioone täita. *Vaimuanded* ja *vaimsed võimed* tähistavad just võimeid, mis on aluseks asjadest arusaamisele, õppimisele ja mõtlemisele. *Vaimsed huvid* on huvid probleemide ja ideede vastu. Võib veel tuua näiteid nagu *vaimu-inimene*, *vaimne tegevus*, *vaimne õhkkond* jne.

Edasi on vaim see mentaalsfäär, kus planeeritakse, mõeldakse läbi tulevase tegevusi või üritatakse neid ette näha. *Oma vaimus kujutles, nägi ta, kuidas ...*

Osutatagu siinjuures kohe eelmises alajaotuses esiletoodud teesile, et mentaalse sfääri tegevuste või protsesside kontseptualiseerimise allikalaks on tihti visuaalne sfäär (*nägema, kujutlema*). See kehtib nimelt *vaimu* sfääri kuuluvate tegevuste kohta. Näiteks *hing* võib küll midagi *aimata*, kuid eesti keelele on võõras öelda *ta hing nägi ette, märkas* jne. Veidi utreeritult võib siis ehk öelda, et eesti keele mentaalse maailmapildi järgi vaimul on võime asju (ette) näha ja selle alusel sündmusi kavandada, hingel mitte, hing võib vaid midagi ihata, karta, uskuda, aimata.

Vaimu tegevussfääri kuuluvad ilmselt ka tegutsemise aluseks olevad põhimõtted, nende formuleerimine, nende järgimine. Juhitagu kasvõi tähelepanu väljenditele nagu *jätkama samas vaimus*. See *samas vaimus* ei viita tingimata eelnevalt valmistatud plaanile, vaid üldisematele põhimõtetele, mille alusel uusi tegevusi võib planeerida.

Nii nagu on olemas *hingelaad* (ja *meelelaad*), millele viitasin, on olemas ka sõna *vaimulaad*. Tundub, et konkreetse inimese puhul on see semantiliselt kõige lähemal sõnale *mõttelaad*. Niisiis ka siin seostub vaim mõtlemisega. Osutatagu aga ühtlasi, et *vaimulaad* ei pruugi seostuda vaid konkreetse inimesega, võidakse rääkida näiteks ka terve rahva *vaimulaadist*, ja siis on see samahästi kui sünonüüm sõnaga *vaim* ise (*siin avaldus selgesti selle või selle rahva vaimulaad/vaim*).

Sõna *meel* semantiline kasutus on kolmest siin vaadeldavast tähendusalaast kahtlemata kõige mitmekesisem. Nagu juba osutatud, lõikub see nii *hinge* kui *vaimu* tähendusala ja üldse tundub olevat teist algupära kui kahe viimase tähendusala vastandus. Sõna *meel* poolt väljendatavad tähendused ja tähendusrühmad väärisksid oma-

ette detailset ja igakülgselt analüüsi, ajalooline aspekt kaasa arvatud. Kui kõik need tähendused kokku korjata ja ajalooline taust lisada, saaksime ehk parajasti samalaadse tähendusvälja, mis (mahult, kindlasti mitte sisult, struktuurilt) vastaks inglise keele *mind* väljale ning mille puudumisele tänapäeva eesti keeles eespool osutasin. Ja omaette huvitav küsimus oleks siis, mis sellise tervikvälja hajumise on põhjustanud.

Jätan siin kõrvale sõna *meel* tähenduse “teatud aistingute vastuvõtmise võime” (*nägemismeel*, *kuulmismeel* jne). Ehkki ajalooliselt võib-olla kõige algsem, ei seostu see tänapäeval otseselt enam nende tähendustega, mis meid siin huvitavad.

Nagu juba osutatud, lõikub *meele* tähendusväli *hinge* tähendusväljaga emotsionaalsete seisundite tähistajana. Ka *meel* võib olla *rõõmus*, *kurb* jne. Ja on olemas omaette sõna *meeleolu* üldisemalt selliste seisundite tähistamiseks. Ja on *meelerahu*, *meelepaha*, *meelehärm* jne.

Meele seost *vaimu* käsitluses osutatud tähendustega on raskem leida. Sõna *meelemärkus* (*meelemärkusele tulema*) tähistab tänapäeva mõttes küll teadvust, kuid algselt tähistas ilmselt vaid seisundit, kus meeled toimivad. “Eesti keele seletussõnaraamat” (lk. 377) osutab samuti, et *meele* kasutused mõistuse või mõtlemisvõime tähistajana on valdavalt arhailise varjundiga (*meelest segi*, *meelest ära* jt).

Inimese tahtlikest (ja selles mõttes ratsionaalsesse, intellektuaalsesse sfääri kuuluvatest) mentaalsetest seisunditest või tegevustest seostub *meelega* aga terve rida muid, mida huvitaval kombel ei seostata – rõhutagem, et keele andmetel – taas vaimuga. Toome näiteks mõned olulisemad neist funktsioonidest.

Meel on teadmiste “aktiveeritud olekus” hoidmise koht, mälu: miski *on meeles*, *läheb meelest ära*, *tuleb meelde*, midagi *tuletatakse meelde*, *hoitakse meeles*, *peetakse meeles*. Selles tähenduses on meel selgelt mingi piiritletud koht, “mahuti” Teistes tähendustes sellist lokalismihüpoteesi toetavat kasutust faktiliselt ei kohta.

Meel on hinnangute, suhtumiste, seisukohtade kandja. Miski võib *kellelegi meelest* olla hea või halb, õige või vale. Miski võib olla *kellelegi meelepärane*, *meele järgi* või *vastumeelt*. Võidakse *avaldatakse meelt*. Võidakse küsida kelleltki: *mis meelt sa oled?* Keegi võib olla *edumeelne* või *vanameelne*.

Meelega seostub tahe, otsustamine, seega ka eesmärgipärasus: midagi võidakse teha *meelega* või mitte; võidakse teha *meelevald-seid* otsuseid; võidakse *meelt muuta*; võidakse olla *kindlameelne* ehk *meelekindel*.

Meel on ka tähelepanu kandja. Kui mitte muud väljendid, siis *hajameelne* osutab seda.

Ja lõpuks: ka *meele* puhul võime ilmselt selle asukoha ära näidata. See on peas, kus täpsemalt on olemas isegi *meelekoht*. See on muide sama koht, kuhu näitame sõrmega, kui tahame osutada, et kellegi mõtlemises midagi logiseb.

Eelnev ülevaade näitas kõige üldisemates joontes, kuidas eesti keele vastava naiivteooria järgi inimese põhilised mentaalsed struktuurid ja funktsioonid jagunevad (ja mis struktuurid ja funktsioonid üldse on). Et konkreetsemate väideteni jõuda, tuleb ka asteastmelt konkreetsemat materjali semantiliselt analüüsida. Ning nagu eespool osutatud, on naiivteooria (re)konstrueerimiseks vaja välja selgitada mitte ainult mentaalse maailmapildi komponendid, vaid ka nende omavahelised võimalikud seosed, eriti eeldamis- ja põhjustamisseosed. Needki tuleb aga vastava keelematerjali analüüsimise kaudu tuvastada, mitte spekulatiivselt fikseerida. Näiteks võib leida, et teatud intellektuaalsed protsessid võivad põhjustada teatud emotsioone (see *mõte ajas talle hirmu peale*), aga kas ka vastupidi? Ja missugused on **konkreetsed** sõltuvused?

Ning muidugi tekib lõpuks küsimus, missuguses vormis, missuguste formaalsete vahenditega sellist naiivteooriat kognitiivses semantikas kirjeldada. Nende probleemide mõningaid aspekte on käsitletud artiklis (Õim 1996b).

5. LÕPETUSEKS

Nagu öeldud, on üks olulisi põhjusi, miks kognitiivne semantika tunneb huvi semantiliste väljade vastu see, et semantiliste väljade analüüsi kaudu on võimalik üritada rekonstrueerida naiivteooriaid ja kognitiivseid mudeleid, mis on keele semantilise organisatsiooni, aga üldisemalt kogu inimeste keelekasutuse ja ka keeleloome aluseks.

Eelnevas muidugi eesti keele mentaalse välja aluseks olevat naiivteooriat ei konstrueeritud, seda ei üritatudki. Kuid loodetavasti osutas see vaatlus, et sõnade tähenduste analüüsimisel võib nende tähenduste aluseks oleva tervikpildi silmaspidamine aidata mõista

erinevatel aegadel ja erinevates kontekstides keelde tulnud sõnade tähenduste piirjooni ja semantilisi seoseid. Ja kindlasti osutab see, et **kui** tõsimeeli eesmärgiks seada mentaalse naiivteooria – või ka mõne teise naiivteooria – rekonstrueerimine, siis tähendab see väga mahukat tööd, vastava keelematerjali detailset ja mitmetahulist analüüsi.

KIRJANDUS

- D'Andrade, R. 1987**, A Folk Model of the Mind. – Cultural Models of Language and Thought (ed. D. Holland, A. Quinn), lk. 112–148. Cambridge University Press, London.
- Fillmore, Ch., Atkins, B.T. 1992**, Towards a Frame-based Lexicon. – Frames, Fields and Contrasts (ed. A. Lehrer), lk. 75–102. Erlbaum, Hillsdale.
- Kay, P. 1997**, Linguistic Competence and Folk Theories of Language. – Words and the Grammar of Context (ed. P. Kay), lk. 135–145. CSLI Publications, Stanford.
- Kövecses, Z. 1986**, Metaphors of Anger, Pride and Love: A Lexical Approach to the Structure of Concepts. Benjamins, Amsterdam.
- Lakoff, G. 1987**, Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago University Press, Chicago.
- Lakoff, G. 1990**, The Invariance Hypothesis: is Abstract Reason Based on Image-schemas? – Cognitive Linguistics, vol. 1, lk. 39–74.
- Lyons, J. 1977**, Semantics I – II. Cambridge University Press, Cambridge.
- Smedslund, J. 1997**, Is the Psycho-logic of Trust Universal? – The Language of Emotions (ed. S. Niemeier, R. Dirven), lk. 3–13. Benjamins, Amsterdam.
- Taylor, J. 1995**, On Construing the World. – Language and the Cognitive Construal of the World (ed. J. R. Taylor, R. E. McLaury), lk. 12–48. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Traugott, E. 1990**, English Speech Act Verbs: A Historical Perspective. – New Vistas in Grammar (ed. L. Waugh), lk. 387–406. Benjamins, Amsterdam.
- Wierzbicka, A. 1992**, Semantics, Culture and Cognition. Oxford University Press, New York and Oxford.
- Õim, H. 1996a**, The Need for a Theory of Folk Theories in Cognitive Semantics. – Estonian in the Changing World (ed. H. Õim), lk. 193–210. Tartu University, Department of General Linguistics, Tartu.
- Õim, H. 1996b**, Naive Theories and Communicative Competence: Reasoning in Communication. – Estonian in the Changing World (ed. H. Õim). 211–231. Tartu University, Department of General Linguistics, Tartu.